

STANISLAV ŠMATLÁK: DEJINY SLOVENSKEJ LITERATÚRY OD STREDOVEKU PO SÚČASNOST'

Tatran, Bratislava, 1988. 623 l.

A szlovák irodalomtörténet-írás az utóbbi években több összefoglaló jellegű kiadványt jelentetett meg: elkészült az akadémiai irodalomtörténet ötödik, a két háború közötti korszakkal foglalkozó kötete (1984), s még ugyanebben az évben kiadták a *Szlovák írók enciklopédiáját* is két kötetben. A legújabb, e tárgykörbe tartozó munka Stanislav Šmatlák irodalomtörténete. Joggal tarthat számot érdeklődésünkre, hiszen a műfaj — az egyszemélyes irodalomtörténet — sajátosságaiból következik, hogy a könyv magán viseli az „egyetlen kéz” nyomát: az ismeretanyag közlésén túl a szerző ízlésének, érdeklődésének egyedi jellegzetességeivel is megajándékozza olvasóját.

Szlovák szerző tollából utoljára a két háború között született hasonló jellegű munka: a korszak kulturális életének kiemelkedő alakja, a költő és lapszerkesztő Štefan Krčmery (1892–1955), a magyar kultúra barátja és lelkes propagátora 1933-ra készült el irodalomtörténetével (amely azonban teljes terjedelmében csak a szerző halála után, 1976-ban jelent meg).

Hivatkozik is rá Šmatlák, akárcsak többi elődjére, Bohuslav Tablicra, Jozef Miloslav Hurbanra, Jaroslav Vlčekre. Annál fájdalmasabb számunkra, hogy Sziklay László nevét még csak meg sem említi bibliográfiájában. Hiszen a szlovák irodalom kutatói körében máig alapvető kézikönyvnek számít Sziklay kitűnő munkája. Bár *A szlovák irodalom története* című kötet megjelenése (1962) óta csaknem három évtized telt el, Sziklay fölényes tárgyismerete és elfogultságoktól mentes, tárgyilagos szemlélete okán könyve szlovák szakemberek számára is a legmegbízhatóbb forrás nemzetük irodalmának vizsgálatához.

De nem csupán emiatt jutott eszembe Šmatlák könyvét olvasva Sziklay László irodalomtörténete. Úgy látom, a pozsonyi professzor számos kérdésben Sziklayétól lényegesen eltérő álláspontot képvisel. Ez természetesen szíve joga. Az azonban kétségtelen, hogy az irodalmaink közös múltjáról alkotott kép csak akkor lesz (lehet) hiteles, ha — elismerve az egyéni vélemény jogosságát — az eltérő nézeteket

viták során szembesítve törekszünk valaminő történeti objektivitásra.

Mielőtt azonban e vitás kérdések tárgyalására térnénk, vessünk egy pillantást a kötet felépítésére. Úgy tűnik, Šmatlák professzor e tekintetben is elődei örökségét viszi tovább: a könyv szerkezete, az irodalomtörténeti anyag elrendezése hagyományos: a történeti bemutatás szempontját a művelődéstörténeti irányzatok szerinti tárgyalás elve egészíti ki. Ez a módszer érvényesül a kötet nagyobb részét kitevő, a középkortól a századfordulóig tartó irodalmi fejlődést leíró fejezetekben. (I. „Irodalmi kutúra a középkori Szlovákiában”, II. „A reneszánsz humanizmus irodalma”, III. „Irodalom a barokk korszakában”, IV. „A felvilágosodás és új korszak kezdete a szlovák irodalom fejlődésében”, V. „Klasszicizmus”, VI. „Romantika”, VII. „Az irodalmi realizmus kialakulása és fejlődése”, VIII. „Az irodalom átalakulása a XX. század elején”). Hagyományosnak mondható a kötet korszakolása a periodizációs elvek kevert jellege miatt is: a századforduló utáni időszak irodalmának tárgyalása irodalom kívüli, politika- és esztétorténeti szempontok szerint tagolódik. (IX. „Küzdelem az új szociális tartalomért és művészi formáért”, X. „Irodalom a szocializmus építésének korszakában”). Az egyes fejezetek felépítése azonos: a kor- és esztétorténeti háttér felvázolását a korszak irodalmának általános jellemzése követi, ezután sorakoznak — műnemenként — az adott időszak reprezentatív alkotói és műveit bemutató pályaképek. Az egyes fejezeteket a korszak irodalmára vonatkozó szakirodalmi bibliográfia egészíti ki. A történeti fejezeteket egy bevezető- és egy zárórész foglalja keretbe. Az elsőben, amely *A szlovák irodalomtörténet szintéziséhez* címet viseli, a szerző az irodalomtörténet-írás néhány elméleti problémájával foglalkozik. Az irodalmiság, az irodalmi tény, a fejlődés és a történelem fogalmának meghatározásához és összefüggéseik feltáráshoz Šmatlák az orosz formalisták, valamint a cseh és a lengyel újstrukturalisták (elsősorban Felix Vodička és Janusz Slawiński) nézeteit

hívja segítségül. Ugyanebben a fejezetben kapott helyet a szlovák irodalomtörténet-írói hagyomány kritikai feldolgozása is.

Ami az irodalomtörténet-írás elméleti megalapozását illeti, az ma már szaktudományunk művelésének elengedhetetlen feltétele. Ebből a szempontból Šmatlák törekvése kétségtelenül üdvözlendő. Azonban a bevezetőben érintett elméleti kérdések fejtegetése néhol túl általános, esetenként maguktólértendő megállapításokat tartalmaz (ilyen pl. az az állítás, hogy koronként más és más tekintendő irodalmi ténynek). Másfelől az itt felvázolt elvek nem érvényesülnek maradéktalanul a történeti anyag bemutatásában. Emiatt azután a bevezető rész nem is illeszkedik szervesen a könyv egészéhez. Az elmélet és a gyakorlat ellentmondásossága az elméleti alapelvek hibás voltából ered. Šmatlák ugyanis azt vallja, hogy az irodalomtörténeti megismerés lényege az értékelés, vagyis, ahogy fogalmaz, „az irodalom terjedelmének és tartalmának kvalitatív vizsgálata” (11.). A kutatás tárgyaként pedig az egyedi műalkotást jelöli meg: „az egyedi irodalmi jelenségeket az irodalomtörténész viszonylatainak totalitásában vizsgálja, azaz belső és külső meghatározottságaik szempontjából, valamint innovatív funkciójuk, azaz egyediségük tekintetében.” (14.) Ha figyelmen kívül hagyjuk e megfogalmazás homályosságát, akkor is azt kell mondanunk, ez az elgondolás nem állja meg a helyét. Közhely, hogy az irodalom lényege, alapvető tárgya az irodalmi mű. Az egyes műalkotás értelmezése és értékelése a strukturáliszmus óta az irodalmi kutatások homlokterében áll. Azonban az egyedi mű, amely az elolvasása során kiváltott élményben nyeri el végső alakját, nem képezheti a történet tárgyát. Az élménynek ugyanis nincs (nem lehet) története. Ahogy Bojtár Endre írja: „az egyediség — vagy ami ezzel egyet jelent: az érték — nem lehet történelemképző szempont.” (Bojtár E.: *Ami összehasonlítható, és ami nem*. Új Auróra Kiskönyvtár, 1989. 8.) Mi képezheti hát a fejlődési folyamat tárgyát? Ahogy azt az utóbbi évtizedek elméleti kutatásai meggyőzően bizonyították, bármely fejlődési folyamat előfeltétele valamiféle művön kívüli, fölöttes rendszer (műfaji, stilisztikai, verselési, világnézeti, stb.). A művek csupán e fölöttes rendszer részeként állíthatók

bele a fejlődési folyamatba, mint e fölöttes struktúra lenyomatai. Joggal állapítja meg — az egyébként Šmatlák által is idézett — Janusz Sławiński, hogy „a fejlődés fogalma elkerülhetetlenül feltételezi a struktúra fogalmát, hisz általában is bármilyen változást csupán akkor tudunk tetten érni, ha ki tudjuk mutatni *ugyanannak* a rendszernek két különböző szervezettiségi állapotát, miközben maga a rendszer nem szűnik meg önmaga maradni”. Az egyedi művet a maga teljességében csak az értelmező eljárásokkal lehet feltárni, az irodalomtörténetnek csupán annyiban lehetnek részei, amennyiben struktúrák. Végül is az egyedi mű és az irodalmi fejlődés elvi különbözőségéből az következik, amit Sławiński fogalmazott meg: „az interpretáció művészetének törekvéseitől nincs folytonos átmenet semmiféle irodalomtörténeti szintézishez: módszertani szakadék tátong közöttük”. (J. Sławiński: *Synchronia i diachronia w procesie historycznoliterackim*, W-wa, 1967. 10)

Ami a történeti anyag bemutatását illeti, Šmatlák bevallotta szubjektív, egyéni koncepció kialakítására törekedett. Vizsgálódása középpontjába a szlovák irodalom történeti azonosságának kérdését állította. Ezzel az volt a célja, hogy megoldást találjon a szlovák irodalomtörténet-írás egy máig neurotizáló elméleti problémájára. Nevezetesen, hogy miként lehetne kitölteni azt a „hiátust”, amely a régi („etnikailag nem saját nyelvű”) szlovák irodalom és az újabb („nemzeti nyelvű”) irodalom között mutatkozik. Vagyis, ahogy a szerző fogalmaz, az a kérdés, „Hogyan lehet leküzdeni a szlovák irodalom „fiatalkorúságából” eredő komplexust, s miként lehet megalapozni igényét az önálló nemzeti irodalmi létezésre, saját történelmi hagyománya szélesebb háttérrel.” (585.)

A szerző mindenekelőtt a szlovák kultúra történelmi gyökereit veszi górcső alá, s a hagyományosnál jóval tágabban vonja meg a szlovák kultúra érdekkörét. Azt állítja, hogy a szlovák irodalom genezise a 9. századi morva állam műveltségében gyökerezik. Tétélezése szerint az egykori Nagymorva Birodalom ósláv nyelvi és szellemi üzenete mélyen beleivódott a szlovák irodalom genetikai kódjába. Úgy látja, hogy Nagymoravia irodalmi fejlődése során kialakult egy „sláv etatista alapon álló” középko-

ri nemzettudat, s ez tette azután lehetővé, hogy az egykori Felső-Magyarország szlovák népessége a középkori latinitás uralma idején, a feudális magyar állam keretei között is megőrizze „szláv etnikai tudatát”. Erre a hipotézisre alapozza Šmatlák azt az értelmezést, hogy a Nagymorávia területén született ószláv irodalmi hagyomány a szlovák irodalom történetének szerves része, úgy mond „prológa”.

E hipotézis tudománytörténeti besorolásához az első fogódzót a „genetikai kód” kifejezés nyújtja. Tudjuk, a más tudományokból kölcsönzött fogalmak alkalmazása a társadalomtudományokban romantikus eredetű eljárás. Herder volt az első, aki az élettanból vett fogalmakra építette történetfilozófiai koncepcióját, azt állítva, hogy az egyes nemzeteknek megvan a maguk „életkora”, mely az emberi élet egyes szakaszainak felel meg. Az effajta eljárásnak Fichte óta van érték-dimenziója. Ő ugyanis — a *Beszédek a német nemzethez* című munkájában (1808) — már megkülönböztetett „egészséges” és „beteg” nemzeteseteket, egyeseknek az eredetiség, másoknak csupán az utánzás, a majmolás képességét tulajdonítja.

Šmatlák koncepciójában nem nehéz felismerni a szlovák történettudomány egy jól kitapintható irányzatának hatását. A morva-szlovák kontinuitás elméletét az utóbbi évtizedekben néhány történész (elsősorban Jan Dekan, Matúš Kučera, Rudolf Maršina) illetve régész fejtegette, új kutatási eredményekre hivatkozva. Azt igyekeznek bizonyítani, hogy a Felföld szlovákossága a morvák leszármazottja, mely már jóval a magyarok odaérkezése előtt a Duna és a Garam folyók közötti területen élt. Mint ismeretes, ez az elgondolás a 17. században született latin nyelvű történeti tanulmányokra támaszkodik. Azonban, míg a nemzeti újjászületést előkészítő elődök romantikus historizmusa a maga korában progresszív szerepet játszott a szlovák nemzettudat formálódásában, elősegítvén ezzel a modern szlovák nemzet megizmosodását is, a huszadik század végi utódok törekvése anakronisztikus. Ugyanis, amidőn a történeti jogra hivatkoznak, voltaképpen egy ideológiai konstrukcióhoz gyűjtenek szaktudományos érveket.

A magyar történészek nem fogadják el szlovák kollégáik álláspontját. Györffy

György „történetileg tendenciózusnak” minősíti Dekanék elgondolását, amely szerinte a Nagymorva Birodalom területi elhelyezésével „a mai Csehszlovákia 9. századi történeti előképét igyekszik megteremteni”, (*História*, 1986/1. 8.) Györffy etnikai szempontból is megkérdőjelezi a morva-szlovák kontinuitást, szemléletesen jelölve ki az emlélet párhuzamait térségünk gondolkodásában: „olyanféle viszony van a szlovákok és a nagymorvák között, mint a XII. századtól Erdélybe beköltözött románok és az ókori dákok, illetve az őket megsemmisítő római légionisták között, avagy a 895-ben beköltözött magyarok és Attila hunjai, illetve az avarok között.” (*Kortárs*, 1981/5. 826.)

Ugyanígy, fölöttébb kérdéses a morva állam ószláv műveltségét a szlovák irodalom előzményének tekinteni. Egyfelől maga a szerző is kénytelen elismerni, hogy „nincs közvetlen kontinuitás (illetve nincs rá bizonyíték) Nagymorávia irodalma és az etnikailag már a szlovák feudális nemzeti irodalmi kultúrájának bizonyítékaként értelmezhető első irodalmi vagy írásos megnyilatkozások között.” (51.) De nem támasztja alá a kontinuitás tényét a szláv nyelvrokonság sem. Hiszen az első szláv irodalmi nyelv — az ógyházi szláv — mint tudjuk, egyik mai szláv nyelvnek sem őse. S egy irodalom hovatarozásáról amúgysem a nyelvrokonság, hanem a kulturális típus dönt. A szlovák irodalom fejlődése a nyugati keresztény kultúrkörben ment végbe, tipológiai szempontból a közép-európai irodalmakhoz tartozik. Bizonyosság erre a középkortól a reneszánszon át a legújabb időkig húzódó irodalmi fejlődés, mindaz, ami Šmatlák könyvének is nagyobbik részét teszi ki.

A könyv másik vitatható pontja a középkori, illetve reneszánsz és barokk latinitás megítélése. A szerző ugyanis kizárólag nemzeti szemszögből értékeli a korszak irodalmát. Véleménye szerint e latin nyelvű írásbeliség a 17. századtól fogva a nemzeti eszme jegyében fejlődött. E folyamat kezdetét a kétnyelvű Benedikt Szöllösi (1609–1656) munkásságában véli felfedezni, aki magát a „pannon nemzethez” tartozónak érzi, azaz „Hungária területén élő szláv-nak”. Šmatlák következtetése szerint ez azt mutatja, hogy a latin nyelvű *Cantus Catholici* összeállítója „nemcsak magyaror-

szági, hanem bizonyos mértékig már speciális szlovák etnikai és történeti tudattal is" rendelkezett (210.). Azt hiszem, Šmatlák értelmezése nemcsak történelmietlen eljárásról tanúskodik (a nemzeti szempont középkorba való visszavezetésével), hanem ennek következtében alapjaiban torzítja el a korszak eszmetörténeti képét. Hiszen, mint tudjuk, a rendi Magyarország írástudói egy egységes, hungarus patriotizmus jegyében alkottak. Igaz, a középkortól fogva kitapintható körükben egy szláv (pannon) etnikai tudat jelenléte, ez azonban hosszú ideig jól megfért a rendi „natio hungarica” állampatriotizmusával. Sziklay László hívja fel rá a figyelmet, hogy a szlovákság körében még a 18. század utolsó évtizedeiben sem differenciálódott a „haza” fogalma Magyarország fogalmától. Hiszen a nemzeti újjászületés egyik elindítója, a katolikus Anton Bernolák is Hungariára gondol, amikor a haza felvirágoztatásáról beszél.

Úgy tűnik, Šmatlák professzor egy kitágított, történelmi jellegétől megfosztott nemzeti (etnikai) tudat-fogalom tételezésével véli kitölthetni a nemzeti nyelvű és nem nemzeti nyelvű irodalom közötti „hiátust”. Ez az eljárás — noha ellenkező irányú — lényegében ugyanúgy torzuláshoz vezet, mint a nemzeti újjászületés korának irodalomfelfogása: akárcsak amaz, éppúgy ahistorikussága miatt nem állja meg helyét. Egy nemrégiben lezajlott szlovák-cseh-magyar kollokviumon Szili József mutatott rá (Horváth Jánosra hivatkozva), hogy a nemzeti elvű irodalomtörténet-írás szűkségeként eltorzítja az irodalom fejlődésének történetileg igaz képét. „A nemzeti irodalomtörténet-koncepciók — így Szili — „nemzet” és „irodalom” fogalmuk alapján meghatározott irodalomfolyamatok egységes „nemzeti” folyamattá való összefűzésére vállalkoznak”. Ez a módszer azért is kifogásolható, mert nem számol azzal, hogy az irodalom, az irodalmiság fogalma is történetileg változik, s az irodalom fejlődése sem folyamatos. Szili József — igen szemléletesen — a szakadós függvény metaforájával érzékeltette az irodalmi folyamat jellegét, amelyben az irodalmiság különböző, történetileg kialakult változatainak egymásutánja adja ki az irodalom történetét.

Az újabb korszakok tárgyalásakor Šmatlák mellőzi a nemzeti szempont érvényesítését. Emögött a látszólagos módszertani

következetlenség mögött a szerző szemléletének látens ideologikussága rejlik. Szembetűnő, hogy a századforduló irodalmát jellemezve Šmatlák kerüli a pesszimizmus, a dekadencia, szecesszió szavak használatát. A korszak meghatározó eszmetörténeti, filozófiai irányzatairól (Nietzsche, Schopenhauer eszmerendszeréről) éppúgy hallgat, mint a szlovák modernizmus európai kontextusáról: még a legkézenfekvőbb analogiától, a cseh modernnekhez fűződő viszony elemzésétől is tartózkodik. Így azután, a könyvet olvasva az a benyomásunk támad, hogy a szlovák modernizmus valamiféle provinciális jelenség volt, ahogy maga a szerző is állítja. Kétségtelen, hogy a korabeli kritika esztétikai utilitarizmusa, a realizmus és a pozitívizmus „terrorja” évtizedekre a föld alá szorította a szlovák modernizmust. Kraskónak az európai (elsősorban a lengyel) modernizmus hatását mutató költészetét kelletlenül fogadták, s Roy (aki korántsem pusztán Kraszko „imitátora” volt) is csak 1920-ban, a szimbolista tendenciák megélenkülése nyomán merete kiadni első kötetét. A tények azonban azt mutatják, hogy a szlovák modernisták legfőbb törekvése éppen az volt, hogy megszabadítsák a szlovák irodalmat a provincializmus terhetől. A naturalizmus zolai irányát követő Ladislav Nádaši (Jégé) (1866–1940) a szlovák irodalom európaizálásának harcos szószólója volt, aki igyekezett megismertetni a hazai közönséget a kortárs világirodalmi áramlatokkal. Ő, akit erotikus regényeiért és a darwinizmus eredményeit felhasználó formai kísérleteiért lehetetlenné tettek, a hivatásos politikusokat is megszégyenítő éleslátásról és józanságról tett tanúságot, midőn a „magyarókat” és a szlovák nacionalistákat egyformán gúny tárgyává tette.

De más példák is azt igazolják, hogy a szlovák modernizmus sokszínű irodalmat hozott létre, melyben a századforduló minden irányzata visszhangra talált: elég, ha csak Ivan Gall (1885–1955) szecessziós dekorativitást mutató költészetére hivatkozunk. (Jellemző, hogy Gall versei kötet formájában csak 1935-ben juthattak el az olvasókhhoz, *Az elnémult költő* sokatmondó címmel.) Vagy gondoljunk csak az ún. „katolikus modernnek” (P. G. Hlbina, Jan-ko Silan, Ján Haranta) költészetére, amely a messianizmus, a nietzscheanizmus és a

modernista teozófia különös vegyülete volt. Említésük nélkül nyilvánvalóan torz a koról adott kép, mint ahogyan az is valószínű, hogy a két háború közötti irodalom valóságos értékrendjét nem az olyasféle irodalomon kívüli szempontok tükrözik, mint a baloldaliság vagy a fasizmusellenesség. Indokolatlannak tartom, hogy a DAV proletárváltás jótal nagyobb súllyal szerepel a könyvben, mint a katasztrófizmusba hajló, európai rangú szlovák szürrealizmus. Ebben az értéksorrendben a szocialista korszak ideologikus szemléletének nyomait fedezhetjük fel. Ez határozza meg az 1945 utáni időszak irodalmának bemutatását is. Az irodalomon kívüli szempontok alkalmazása a korszakolásban nemcsak külsődlegessége miatt vitatható, hanem azért is, mert kétséges, hogy 1945 valóban korszakhatár-e a szlovák irodalom történetében. Nem volna-e célszerűbb 1949/50-et tekinteni annak? Hiszen ekkorra tehető a kultúrpolitikai céloknak alárendelt kulturális intézményrendszer kialakulása, s a sokszí-
nű, több irányzat egymás mellett éléséből

felépülő irodalmi struktúra szocialista realista egyenruhába öltöztetése. De éppígy megkérdőjelezhető a szerzőnek az az állítása is, hogy a hatvanas évek társadalmi válsághelyzete az irodalomban is a válságjelenségek elszaporodásához vezet. Hiszen — amint arra több szlovák kritikus is rámutatott — a korszak kisprózájának a Rudolf Sloboda, Ján Johanides és mások nevével fémjelezhető poétikai újításai termékenynek bizonyultak a nyolcvanas évek szlovák posztmodern prózája számára is.

A vitás kérdések sorolását még hosszan folytathatnánk. Šmatlák könyve alapján úgy tűnik, a szlovák irodalomtudomány-
nak máig sem sikerült megszabadulnia az ideologikusság ballasztjától. S ha tudjuk, értjük is e szemléletmód történelmi okait, hátterét, annyi bizonyosnak látszik, hogy előítéletek béklyójában, prekoncepciók alapján állva nem tehetünk szert reális önismeretre. Márpedig ez mindannyiunk közös érdeke.

Balogh Magdolna